

Секо Ярослав Петрович — кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК У ДИСКУРСІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІЗМІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Підйом націоналізму серед європейських народів у XIX ст. викликав піднесення етнографічних досліджень. Перед етнографами, спочатку аматорами, згодом — професіоналами, постало завдання наведення мостів між елітами власних суспільств, у яких слабшали станові маркери, та чисельними селянськими масами. Спочатку у філософії романтизму зусиллями Фелісіте де Лямне, Жуля Мішле, Адама Міцкевича, Вінченцо Джоберті було сформовано уявлення про народ як новий абсолют, колективний організм, що містить у собі «зародок» нового людства [11, с. 100].

Фольклористика виявилася одним із вузлів культури романтизму, тісно пов'язаним із просуванням поняття «народ» в суспільний дискурс. Адже розкриття таких характеристик народу, як «душа», «характер» бачилося через всебічне вивчення усної творчості — казок, давнього епосу, пісень, приказок, звичаїв, обрядів тощо. Розпочавши зі збирання й групування усної народної творчості, фольклористи стимулювали мовознавчі дискусії. Вони сприяли становленню сучасних літературних мов та суттєво збагатили світ художніх образів, які через мистецтво стали важливими елементами формування національних ідентичностей.

Оглядаючи європейський досвід націотворення можна стверджувати, що поруч з істориками й філологами, яких часто розглядають в ролі «батьків» окремих націй, фольклористів можна назвати своєрідними «повітухами». Без їхньої копійної дослідницької роботи концепти «народу» й «нації» не мали б відомого магнетизму, і не стали б тими історичними сутностями, з якими так легко і невимушено асоціювали себе мільйони людей, що опинялися поза традиційними станами у стрімко народжуваному модерному суспільстві.

Саме в такому європейському контексті варто розглянути діяльність Володимира Гнатюка. Як буде далі показано, він був не лише важливим елементом у мозаїці етнографічних досліджень на теренах

Європи. Але подібно до своїх колег з інших країн, перебував на одній із важливих ділянок українського націотворення. І його діяльність як етнографа й фольклориста засвідчувала залученість до аналогічного українського національного проєкту.

Розглянути Володимира Гнатюка в європейському контексті творення націй означає вийти за межі конкретних наукових зв'язків із дослідниками інших країн, або ж його зацікавлення працями європейських фольклористів. Мова йде про вписання українського національного проєкту як повноцінного учасника націотворчих проєктів на території Європи. Саме тому термін «європейський» варто сприймати виключно географічно. Мова йтиме про низку схожих практик щодо вивчення фольклору на території тогочасних європейських держав. Діяльність В. Гнатюка найперше прочитується в австро-угорському науковому дискурсі, в межах якого формувалися національні школи — чеська, польська, німецька, українська, орієнтовані на власні національні проєкти.

Епоха Просвітництва визначила потужний інтерес до народної культури. Ще шанований романтиками німецький філософ Йоган Готфрід Гердер видав антологію «Народні пісні» й обґрунтував цінність народів, їхніх мов і культур [5, с. 834]. Далі більше — збирання фольклору стало умовою пізнання народу та самоототожнення з ним. Романтики з німецького Гейдельбергу стверджували, що саме у фольклорі, в піснях, казках, давньому епосі, мові найбільше присутнє життя народу, зберігаються сталі прикмети національної культури, міститься субстанція національного життя. Практичним втіленням цього стала публікація у 1805–1808 рр. поетами Клеменсом Brentano та Йоахімом фон Арнімом збірки народних пісень «Чарівний ріжок хлопчика». Її структура створювала єдиний образ народної Німеччини, в якій давні народні пісні поєднувалися з піснями Реформації та католицької поезії XVII ст. [2, с. 292].

І хоча його автори замислювали роботу виключно в межах німецького світу, їхній приклад отримав значно більший резонанс. Наум Берковський писав: ««Чарівний ріжок» — німецька збірка, такою її задумали укладачі, і такою вона випущена в світ. Але самі нації налаштовані значно родинніше до націй по сусідству або поодаль, аніж це хочуть автори, що взяли на себе завдання говорити від їхнього імені. Як відрізняються фольклор і тлумачі фольклору, так само відрізняються самі нації й ідеологи націоналісти. Хоча б на прикладі пісенно-

го збірника Арніма і Brentано можна бачити, як багато спільного в німецького народу з іншими народами світу, і спільність ця дана сама по собі, в силу всесвітньої єдності, попри всілякі взаємовпливи і перехресні зв'язки, через живі аналогії розвитку. Туземне не може залишатися лише туземним, як того бажали романтики Гейдельбергу, в ньому є вроджений і йому всесвітній зміст» [2, с. 294].

Під впливом Brentано у 1812 р. брати Якоб і Вільгельм Грімм опублікували «Дитячі і домашні казки» й тим самим сформували стійкий етнографічний тренд не тільки в Німеччині, але й поза її межами. Значну роль у збиранні шотландського фольклору відіграв Вальтер Скотт, чий «Пісні шотландського кордону» стали хрестоматійним виданням. Видатним збирачем фольклору Уельсу й відроджувачем давньої традиції бардів став Йоло Моргануг, ісландець Свейнбйорн Егільссон уклав словник поетичної мови давніх скальдів, а Магнус Грімссон та Йоун Ауртнасон упорядкували й видали збірку ісландського фольклору. Відомими збирачами казок були норвежці Петр Хрістен Асб'єрнсен і Йорген Му, а Шарль Де Костер опрацював і видав «Фламандські легенди» та «Брабантські оповідання».

Упродовж XIX ст. в Європі спостерігався справжній видавничий бум, який відкрив європейцям власну давню традицію не менш архаїчну, аніж ту, що вони спостерігали в процесі колонізації Азії, Америки, Океанії та Африки. Загальновідомо, що романтики доволі вільно працювали із записаним фольклором, додаючи чимало від себе в процесі літературної обробки. Але це не знецінює важливість їх ролі для подальших польових та академічних досліджень. Мова йшла про активне залучення фольклору до націотворчої роботи в ролі фундаментальних національних наративів. Романтики додавали глибини й давності кожній спільноті. Зібраний і належно упорядкований фольклор ставав заміником писаних історій. Адже будучи відгомонам давніх епох у сучасності, дозволяв витворювати стійкі часові лінії між носіями первісних форм зібраного фольклору та їхніми сучасними носіями.

Особливо це стосувалося так званих «неісторичних» народів. Дослідник Олексій Толочко писав: «У відповідності з розподілом на «історичні» й «неісторичні» нації, поділялися й науки, які їх вивчали. Історія (навіть у XIX ст. все ще переважно подієва, орієнтована на розповіді про походи, битви, укази, народні повстання тощо) займалася історичними народами, бо саме вони були «видимі» для неї. Неісторичні були віддані наукам описовим — антропології, етнографії,

фольклористиці, котрі брали приклад із природничих дисциплін. Тихе, бездержавне і позаісторичне буття таких народів не залишає історичних свідчень. Їх непомітне існування може бути встановленим лише під збільшувальним склом пильної уваги вченого. Такі народи можна спостерігати, описувати їхні звичаї й одягу, складати словники їх говірок, підраховувати їх демографію. Словом, такі народи можна досліджувати як об'єкти живої природи і за допомогою методів, що вже з середини XVIII ст. успішно випробуваних на вивченні натурального світу» [17, с. 19].

Прикладом поєднання етнографічних досліджень і націотворення є знаменитий фінський епос «Калевала», зібраний під час мандрівок у Лапландію й виданий Еліасом Леннротом у 1835 р. Цей епос став втіленням національних мрій фінської інтелігенції. «Нарешті, — писав Пекка Хакаміес, — фіни мали взірєць художньої літературної майстерності, який переконливо показав, що фінська мова здатна висловлювати найвищі ідеї. Також «Калевала» дала фінській інтелігенції те, чого вона, насамперед, потребувала: давню історію, нібито свідчення про існування фінської нації з усіма героями вже за давнього часу» [18, с. 10].

Сербський мовознавець Вук Караджич розглядав фольклор важливим маркером існування нації. На прикладі пісень він маніфестував буття сербської нації. Зібрані ним дев'ять томів «Сербських народних пісень» в різних регіонах виконували функцію об'єднання розколотого сербського простору. Створивши місцеві фольклорні каталоги Срему, Бачки, Банату, Славонії тощо, Караджич тим самим створив «велике ціле» — культурницьку сербську націю, поява якої передувала постанню нації політичної [1, с. 410]. Годі говорити, що у випадку Караджича фольклорні знахідки передували його лінгвістичному проєкту — створенню літературної сербської мови.

Збирання фольклору стало основою для формування літературних наративів, які виявилися вузловими для націотворчих проєктів. Так, надихаючись «Калевалою», латиський поет Андрейс Пумпурас створив епічну поему «Лачплесіс», а Фрідріх Рейнхольд Крейцвальд — естонський епос «Калевіпоег». Аби створити такі речі окремі діячі не гребували навіть літературними підробками на кшталт шотландських «Пісень Оссіана» Джеймса Макферсона чи чеського «Краледворського рукопису» Вацлава Ганки.

На думку Юрія Маслянки, фольклористи, особливо збирачі усної народної творчості, щиро вірили, що їм вдасться видобути зі скарбниці народної культури якісь незвичайні матеріали, які дозволять відкрити таємницю первісної історії народу, його коріння, «народний дух» у тогочасній термінології. Побутувала й така думка, що могли зберегтися, хоча б фрагментарно, прадавні пісні, які стануть підставою для реконструкції вітчизняної епопеї, певної нової (слов'янської, германської тощо) «Іліади», що стала б, як давньогрецька, дзвінкою і гордою піснею, і, водночас, найдавнішою історією [12, с. 111].

Саме тому в процесі опрацювання зібраних матеріалів не менш важливим було питання відбору певних елементів, які б відповідали інтересам домінуючих груп, й вплетення їх у бажану для них конструкцію модерної ідентичності. Мова йде про те, що з подачі Еріка Гобсбаума отримало назву «винайдення традиції». Тобто про низку практик ритуального або символічного характеру, які, постійно повторюючись в сучасності, апелюють до давніх призабутих форм [3, с. 13]. Діячі національних рухів часто вдавалися до «винайдення традиції», як це, наприклад, помітно у введенні кілта як традиційного одягу шотландців чи запровадженні уельських бардівських зібрань — айстедводів. Всупереч уявленням про давність, кілт був упроваджений у 1727 р. англійським квакером Томасом Ролінсоном, а давні айстедводи були «осучаснені» наприкінці XVIII ст. літераторами з Північного Уельсу [3, с. 36, 74]. За їх допомогою конструювалися відмінні від пануючих культур традиції й підкреслювалася окремішність спільнот. Схожі риси притаманні й українському середовищу починаючи з другої половини XIX ст. Українофіли, на думку Сергія Єкельчика, не могли і не хотіли займатися реконструкцією реального історичного минулого своєї нації чи переймати селянський триб життя, а лише зосередилися на свідомо відібраних елементах традиційної козацької і селянської культур [10, с. 20].

У таких напівпрофесійних умовах формувався перший загін етнографів, який заклав умови подальших польових досліджень. Однак, етнографія як професійна дисципліна постала не раніше другої половини XIX ст., коли з'явилися класичні праці з історії людської культури побудовані на етнографічному матеріалі [16, с. 24]. На становлення української етнографії в Галичині значний вплив мала діяльність польських та чеських дослідників. Канонік Ян Павел Воронич ще на початку XIX ст. представив ученому колу варшавського Товариства

приятелів наук програму збирання народних пісень — і створення нових пісень, базованих на народній творчості. Молоді польські романтики на чолі з Адамом Міцкевичем радо підхопили цю ініціативу. Зокрема, поеми Міцкевича включно з «Паном Тадеушем» насичені фольклором, а його товариш Ян Чечот видав шість збірників «Селянських пісень», в яких зібрав фольклор білоруських селян. Проте, ключова роль у професіоналізації етнографічних досліджень належала Зоряну Доленга-Ходаковському, і особливо — Оскару Кольбергу [14, с. 201].

Останній із них здійснив низку експедицій сучасною Польщею та західноукраїнськими землями, а також організував розлогу мережу кореспонденції з місцевими краєзнавцями й етнографами. Підсумком цієї роботи стала багатотомна праця «Народ. Його звичаї, пісні...». Знаними були також роботи чеських дослідників — Франтішека Бартоша та Їржи Полівки, серба Йована Цвічча, болгарина Івана Шишманова, фінського дослідника казок Антті Аарне. Саме орієнтуючись на них, галицькі вчені й інтелектуали, об'єднані в Науковому товаристві імені Тараса Шевченка висунули власну програму етнографічних досліджень. Визначна роль у ній належала Володимирі Гнатюку.

Матеріали його перших досліджень Закарпаття у 1895–1896 рр. зацікавили голову НТШ М. Грушевського та голову Етнографічної комісії І. Франка. Вони доручили їх упорядкувати й видати в «Етнографічному збірнику» [15, с. 5]. Це започаткувало довготривалий проєкт вивчення Закарпаття, посприяло становленню В. Гнатюка як професійного етнографа, а згодом перетворило його на «першого українського професійного фольклориста, який підніс фольклористику до рангу самостійної наукової дисципліни, тісно зв'язаною з етнографією, літературознавством і мовознавством» [13, с. 97]. Розвиваючи цю думку М. Яценка, Микола Мушинка відзначив, що В. Гнатюк «вив українську фольклористику й етнографію зі стадії аматорства і поставив її на міцний науковий ґрунт, приєднавши таким чином український фольклор у загальносвітовий контекст» [13, с. 235].

Від самого початку В. Гнатюк бачив у етнографії наукову дисципліну з великими суспільними завданнями, особливо в умовах бездержавності українського народу. Він писав: етнографія «не тільки викликала переворот у житті цілого ряду менших і більших народів, спонукуючи їхнє національне відродження, але й мала рішучий вплив на літератури в цілій Європі, давши основу в них романтичному на-

прямові, з якого розвився потім реалістичний напрям. Українська етнографія, не зважаючи на те, що український народ позбавлений вищих культурних верств і державної організації та зв'язаних з нею культурно-наукових інституцій, які б підпирали постійно його культурно-наукові змагання, не тільки не лишилася позаду в сім загальнім поході, але в не однім напрямі вибилася наперед і випередила інші народи» [7, с. 29].

У цьому сенсі важливою є теза Романа Шпорлюка про те, що «етнографія легітимізувала право українців на розвиток національної культури» [19, с. 406]. Відбулося перетворення етнографії на важливий націєтворчий інструмент, завдяки якому конструювалися територіальні кордони нації на основі мовних, звичаєвих та історичних маркерів.

Саме українська усна народна творчість, на думку В. Гнатюка, найбільше вплинула на розгортання літературного процесу в українських землях, тож її вплив простежується на творчості Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша та інших авторів. Не меншим був її вплив на авторів неукраїнського походження (М. Костомаров, Марко Вовчок, Ол. Єфименко та ін.), які влилися в український рух та стали його лідерами, а також на літератури сусідніх народів [7, с. 33]. Віддаючи належну шану першопрохідцям на цьому полі, зокрема, П. Чубинському, П. Житецькому, Хв. Вовку, Володимир Гнатюк підкреслював необхідність інтенсифікації етнографічної роботи [7, с. 39].

Вивчення усної народної творчості для В. Гнатюка було справою надзвичайної ваги, адже, згідно тогочасних уявлень, фольклор перебував у нерозривній єдності зі своїм творцем — народом. Звідси логічний висновок: пізнання народу, перетворення його в дієву силу в конкуруючому середовищі інших народів має опиратися на духовну спадщину. І як наслідок — інтерес до всіх без винятку жанрів усної народної творчості, спроба зафіксувати їх письмово і зробити надбанням широкого загалу. Відсутність універсального й всеохопного жанру змушував етнографів повільно рухатись у дослідженні одиничних творів, ретельно зіставляти їхні варіації у різних місцевостях, аби авторитетно говорити про певні базові основи народної культури.

У цьому сенсі траєкторія наукових інтересів В. Гнатюка у фольклористиці передбачала вивчення цілого спектру народної культури від казок — «найпростішої форми народної поезії» [8, с. 163] до анекдо-

тів, прислів'їв, приказок і навіть сороміцького фольклору. Вчений очолив роботу зі збирання фольклору. Спочатку сам, здійснюючи експедиції Закарпаттям, він підготував шеститомний збірник «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», а потім, організувавши мережу кореспондентів із різних куточків України, упорядкував і видав жанровотематичні збірники: «Гаївки», «Коломийки», «Колядки і щедрівки», «Народні оповідання про опришків», «Знадоби до української демонології», «Українські народні байки», «Народні казки», «Похоронні звичаї й обряди», «Народні оповідання тютюнарів», «Народні новели» тощо [13, с. 26].

І якщо казка зберігала в собі найархаїчніші пласти людської культури й засвідчувала загальнолюдську основу («не була ніколи привілеєм якогось одного народу») [8, с. 163], то вивчення пісенного розмаїття, безперечно, розкривало історичні пласти культури кожного народу. В. Гнатюк доводив зв'язок різних видів народних пісень із відповідними історичними явищами у момент їхнього створення. У наступних поколіннях, в міру віддалення від подій і згасання народної пам'яті, ці пісні приречені на поступове забуття. Він писав: «Що пісні взагалі гинуть, як і постають, та що вони не можуть бути вічні, се певне, і про се ніхто не може сумніватися. Ми знаємо, що козацькі думи, чумацькі пісні, гайдамацькі, опришківські й багато інших не витворюються вже тепер, а коли їх іще й пам'ятають між народом, а записувачі записують до навіть до останніх часів, то все ж їм уже недовге життя, вони засудженні на смерть. Витворюватися вони не можуть раз, що для того нема відповідного ґрунту і обставин... тільки зараз у тій хвилі, як якась подія відбувається або лише відбулася і стоїть кожному у свіжій пам'яті» [6, с. 47].

Та попри це, сам феномен пісні піднімається над плином забуття і є свідченням невмирущості народу: «Не можна собі навіть представити, — продовжував думку В. Гнатюк, — щоб така хвиля у мільйонного народу могла колись пройти. Доки народ живе, доти його життя мусить мати конкретні форми назверх, які мусять об'являтися між іншим і в його народній поезії. Цілковитий загин народної поезії означав би й загин народу [6, с. 48].

З огляду на це фольклористична діяльність В. Гнатюка визначалася різноплановістю — він досліджував майже всі фольклорні жанри, та територіальною всеохопністю — намагався досліджувати всі українські етнічні території — Східну Україну, Галичину, Буковину, Зака-

рпаття, українські поселення на території Сербії, Хорватії, Румунії, Угорщини, частково США, Канади, Бразилії тощо [13, с. 97].

Саме такий підхід дозволив В. Гнатюкові створити унікальний наратив самобутності українців та обґрунтувати їхню єдність. Це стало однією з підстав для осмислення українців як окремої нації. Для прикладу, В. Гнатюк виступив одним із головних апологетів належності населення Закарпаття до українського народу, обґрунтовуючи це єдністю культури й мови. Як і у випадку з історією й мовою, етнографічні студії стали полем битви між науковцями різних націй з приводу окремих груп населення до тієї чи іншої нації. Значення мало не лише збирання й упорядкування фольклору, але й те, ким він збирався. Те, що В. Гнатюк особисто досліджував Закарпаття й відвідував його під час експедицій 1895, 1896 (двічі), 1897, 1899 і 1903 років було не менш важливим аргументом. Як і у випадку з європейськими місіонерами, що проповідували в Океанії й Африці: представник якої нації першим описав народ, та нація отримувала першочергові права на колонізацію. Те, що робота українських етнографів у цьому сенсі поступалася сусідам, найперше полякам, стало очевидною за підсумками Першої світової війни, коли нові державні кордони окреслювалися всупереч інтересам українців. У цьому сенсі робота В. Гнатюка щодо Закарпаття отримала значення у дещо віддаленішій часовій перспективі.

Наукові студії В. Гнатюка набували важливості в контексті політизації українського національного проєкту й активно використовувалися його куди більш досвідченішими колегами, зокрема М. Грушевським і І. Франком. Умівши знайти й опрацювати відповідний етнографічний матеріал, В. Гнатюк не вмів його перетворити у відповідні політичні програми. Він лише прагнув аби вивчення української усної народної творчості стало важливим компонентом трансляції національної традиції та створення автентичних культурних форм, у межах яких нація отримувала б життя в умовах початку ХХ ст. Тож мова йшла про відродження, і саме в таких термінах науковці того часу осмислювали власну діяльність.

У підсумку зазначимо: упродовж ХІХ ст. групи етнографів «просканували» Європу. Через вивчення різних видів усної народної творчості й звичаїв, вони «виявили» народи. А «виявивши» — надали можливість для зміни їх статусу. Накреслена ними етнічна карта суперечила політичній карті існуючих держав. Це заклало відомі проти-

річчя, вплинуло на розгортання й боротьбу конкуруючих національних рухів, а також їхнє зіткнення з імперіями.

Володимир Гнатюк був одним із багатьох таких подвижників на полі дослідження народу, який долучився до професіоналізації цієї сфери, й увів українську проблематику в загальноєвропейський науковий контекст. Після нього ігнорувати українське питання в етнографічній площині було неможливо — зібрані матеріали мовою тогочасної науки переконливо свідчили про самобутність українського народу. Його справжня роль полягала в актуалізації глибинних пластів української народної культури. Але не тільки в цьому. Сучасний погляд на націотворчі процеси зміщує акцент із роботи по відродженню націй на конструювання модерних національних ідентичностей. Згідно авторитетного твердження Ернеста Гелнера, націоналізм не є пробудженням таких одиниць як народ, а утворенням нових одиниць, які, з одного боку, пристосовані до сучасних умов індустріального суспільства, а з іншого — охоче використовують культурну, історичну та іншу спадщину до націоналістичного світу як сировину [4, с. 84]. Діячі національних рухів активно мобілізували певні види давніх почуттів колективної приналежності («народний протонаціоналізм» у термінології Е. Гобсбаума) й пристосовували їх до сучасних націй і держав [9, с. 64]. У цьому контексті В. Гнатюк постає одним із творців українського національного проекту, який забезпечував трансформацію народної культури у високу культуру модерного суспільства. Попри це, варто мати на увазі, що його можливості обмежувалися відсутністю державної підтримки, протидією інститутів конкуруючих націй.

Література

1. Белов М. У истоков сербской национальной идеологии. Механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 30-г. XIX века). СПб.: Алетейя, 2007. 544 с.
2. Берковский Н. Романтизм в Германии. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2001. 512 с.
3. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
4. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ: Таксоксн, 2003. 300 с.

5. Гердер. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / Під ред. Ю. Римаренка. Київ: Довіра, Генеза, 1996. С. 834–835.
6. Гнатюк В. Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності. *Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. На 110-річчя дня народження. 1871–1981.* С. 41–56.
7. Гнатюк В. Українська народна словесність. *Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. На 110-річчя дня народження. 1871–1981.* С. 29–40.
8. Гнатюк В. Українські народні казки, 1913; передне слово. *Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. На 110-річчя дня народження. 1871–1981.* С. 163–165.
9. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність. К.: український центр духовної культури, 2010. 288 с.
10. Єсельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: К. І. С., 2010. 272 с.
11. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Київ: Дух і Літера, 2018. 480 с.
12. Маслянка Ю. Міфологізація фольклору в першій половині XIX століття. *Київські полоністичні студії.* 2013. Т. 23. С. 111–128.
13. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2012. 384 с.
14. Польша — нарис історії / За редакцією В. Менджецького та Є. Брацичевича. Варшава, 2015. 368 с.
15. Романенчук Б. Дослідник «нерушеного терену». Передмова. *Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. На 110-річчя дня народження. 1871–1981.* Нью-Йорк, 1981. С. 5–23.
16. Токарев С. История зарубежной этнографии. Москва: Высшая школа, 1978. 352 с.
17. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев: Laurus, 2012. 256 с.
18. Хакамієс П. Фольклористика, национальная идея и независимость Финляндии. *Етнічна історія народів Європи.* 2018. Вип. 55. С. 9–13.
19. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна — Росія — Польша. Київ: Дух і Літера, 2013. 552 с.